

اقتصاد پول و بانک

نگارش: اکبر کشاورزیان پیوستی*

مقدمه

یکی از مهمترین مولفه‌هایی که بر زندگی بشر تاثیرگذار بوده و معیار خوشبختی، رفاه، توانمندی و... شناخته شده، پول است. این واژه مشهور در طول تاریخ، تحولات عظیمی را در مبانی اخلاقی، تغییرات فرهنگی، طبقه‌بندی‌های اجتماعی، مبادلات سیاسی و مهمتر از همه، در عرصه اقتصاد کشورها ایجاد کرده است. بانک نیز به عنوان مامن اصلی شناخته شده پول دچار دگرگونی‌های ساختاری شده و به عنوان بازیگر اصلی پول در کشورهای مختلف جهان مطرح است. در این نوشتار، به طور اجمالی برخی از عملکردهای پول و بانک را در اقتصاد کشور بررسی می‌نماییم. بخش نخست به بررسی تاریخچه پول و بانکداری اختصاص یافته و در ادامه سیستم‌های پولی، پایه پولی و ضریب فزاینده پول مورد توجه قرار می‌گیرند. این نوشته با معرفی سیاست پولی و ابزارهای مورد استفاده در سیاست پولی پایان می‌پذیرد.

تاریخچه پول و بانکداری

۱- مبادله پایاپای: انسان اولیه به صورت انفرادی زندگی می‌کرد و تمام حوایج زیستی برای حفظ بقا را خود برآورده می‌کرد. در این مرحله از حیات بشری، نیازی به مبادله احساس نمی‌شد و زندگی بسیار ساده و ابتدایی بود. گرایش فطری بشر به سوی زندگی اجتماعی و وقوع انقلاب کشاورزی که به دست آوردن مواد غذایی از زمین را به انسان آموخت،

باعث شدند که انسان‌ها گردهم آیند و به صورت اجتماعی زندگی کنند. در این مرحله، خانواده‌های ساکن در کنار یکدیگر، تلاش خود را بر تامین احتياجات خود متمرکز کرده بودند، اما برخی از مازادهایی که در تولید خانوارها به وجود آمد، امر مبادله را اجتناب‌ناپذیر ساخت و مردم برای رفع احتياجات خود، مبادله پایاپای (تهاتری) را به وجود آوردند. در واقع، ضرورت مبادله باعث شد که انسان به طور خیلی ساده و به صورت کالا به کالا دست به امر مبادله بزند و از مصرف کالاهای متنوع، مطلوبیت یا رضایت خاطر بیشتری را بدست آورد.

■ ■ ■
عدم کنترل پایه پولی باعث رشد شدید نقدینگی در جامعه شده و برای اقتصاد کشور مشکلاتی را به وجود می‌آورد.
■ ■ ■

۲- پول کالایی: با رشد و تکامل جوامع اولیه و به دست آوردن تجربه تولید در کالاهای مختلف کشاورزی و دامی، سطح تولید کالاها و حتی خدمات افزایش یافت و مشکلات مبادله پایاپای از قبیل نیاز متقابل، غیر قابل تقسیم بودن برخی کالاها، فسادپذیری، مبادلات نسیه، دشواری مبادله خدمات و... باعث شدند که انسان‌ها برای تسهیل امور مبادله، به پول کالایی روی آورند. این پول کالایی در جوامع مختلف برحسب شرایط بومی و فرهنگی متفاوت بود. در مناطق مختلف کالاهایی مانند گندم، برنج،

گوسفند، ماهی، تنباکو و... نقش پول کالایی را داشتند. به عبارت دیگر، تداوم رشد اقتصادی و افزایش تولید، افزایش امر مبادله را اجتناب‌ناپذیر می‌ساخت و برعکس. بنابراین، برای تسهیل امر مبادله، مردم از مبادله پایاپای به پول کالایی روی آوردند.

۳- پول فلزی: پول کالایی بسیاری از مشکلات را برطرف نمود و به تسهیل امر مبادله و در نتیجه، به رشد اقتصادی جوامع کمک کرد. اما پول کالایی نیز برخی از مشکلات مبادله پایاپای مانند: فسادپذیری، حفظ ارزش (پس‌انداز)، مشکلات حمل و نقل و... را برطرف نکرد و مردم را به اندیشه استفاده از پول‌های فلزی انداخت. پول فلزی که بیشتر طلا و نقره بودند، اکثر مشکلات پول کالایی را از بین برد و در طی قرون متمادی به عنوان بهترین وسیله مبادله که از مقبولیت عمومی برخوردار بود، مورد استفاده قرار گرفت. پول فلزی موجب تسهیل امر مبادله شد و موانع موجود در سر راه توسعه را تا اندازه‌ای حل نمود. پول فلزی تا زمان رنسانس توانست نقش "وسیله مبادله"، عامل حفظ ارزش و "معیار سنجش" را ایفا نماید.

۴- پول کاغذی: اما تحولات عظیم اقتصادی بعد از رنسانس و مشکلات امنیتی پول فلزی باعث شدند که تجار و بازرگانان پول‌های فلزی خود را به بازرگانان معتبر بسپارند و رسید (Receipta) دریافت

* کارشناس امور اقتصادی بانک، فوق‌لیسانس توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی دانشگاه علامه طباطبائی، مدرس دانشگاه.

کردن تجارت جهانی و نظام پولی در شهر برتن وودز جمع شدند و بعد از بررسی پیشنهادهای مختلف، پیشنهاد آمریکا برای سازماندهی نظام پولی مورد پذیرش قرار گرفت. در این نظام، همه پول‌های جهان با یک پول شناخته شده (دلار) ارتباط داشتند و پشتوانه دلار نیز طلا اعلام شد و خزانه‌داری آمریکا مسوولیت تبدیل دلار به طلا را به عهده گرفت. بعد از این توافق، دلار به عنوان پول بین‌المللی شناخته شد و تمام مبادلات جهانی از طریق آن انجام می‌گرفت و نرخ ارزها نیز بر اساس دلار تعیین می‌شد. در توافق برتن وودز، اساسنامه صندوق بین‌المللی پول نیز نوشته شد.

پول ملی تعریف نموده بود و مبادلات داخلی خود را با آن انجام می‌داد، لذا ارتباط این واحدهای پولی در سطح بین‌المللی با مشکل مواجه می‌شد. سپس افزایش ابعاد تجارت بین‌المللی و مزیت‌های ناشی از آن، ضرورت ایجاد نظام پولی بین‌المللی را به وجود آورد. وظیفه اصلی این نظام پولی همانا ایجاد رابطه بین پول‌های ملی کشورهای مختلف در تجارت بین‌المللی مانند صادرات و واردات کالا و خدمات است. در دوران‌های مختلف تاریخی، نظام‌های پولی متنوعی به وجود آمده‌اند که به طور خلاصه می‌توان آن‌ها را در پنج دوره طه‌بندی کرد:

۱- نظام بین‌المللی پایه طلا: در این نظام،

نمایند. این رسیده‌ها در دست بازرگانان به عنوان پول کاغذی مطرح بود که پشتوانه طلا و نقره داشت. این بازرگانان معتبر و صرافی‌ها در سیر تکاملی اقتصاد نقش موثری داشتند و به علت سودهایی که از مانده طلا و نقره مشتریان نصیب می‌شد، به تدریج به بانک‌های نوین امروزی تبدیل شدند و پول کاغذی هم رایج شد. در واقع، علت اصلی به وجود آمدن نهاد بانک و به تبع آن پول کاغذی در جامعه در حال رشد و تکامل غرب، افزایش بی سابقه حجم مبادله و بروز مشکلات ناشی از کاربرد پول فلزی بود.

و امروزه گستردگی امر مبادله در داخل کشورها و در سطح بین‌المللی باعث شده است که جهان در اندیشه تحولات نوینی در امر مبادله باشد که تجارت الکترونیک (Electronic Commerce-EC) مقدمه‌ای بر این تحولات به شمار می‌رود.

۵- پول اعتباری: در عصر جهان‌گستری و با ورود به هزاره سوم میلادی، سیر تحول پول به نقطه اوج خود می‌رسد و پول‌های (کارت‌های) اعتباری مهمترین نقش را در تسهیل امر مبادله ایفا خواهند نمود. این امکانات اعتباری که به ضرورت تحولات عظیم اقتصادی در جهان به وجود آمده است، حاصل افزایش چشمگیر حجم مبادلات بوده و مرسدات مالی و در راس آن بانک‌ها را مجبور به ایجاد قابلیت‌های اعتباری نموده است. این خدمات که در قالب رضایت مشتری ارائه می‌شوند، در اصل به روانتر کردن امر مبادله کمک نموده و باعث تسریع رشد و توسعه اقتصادی جوامع می‌شوند. به عبارت دیگر، بانک‌ها در هزاره سوم میلادی بایستی نقش پول کاغذی (در اواخر هزاره دوم) را برای اقتصاد و در امر مبادله بازی کنند.

▲ مبادله پاپای: عصر شکارگری یا دوران کشاورزی

اما رواج دلار در عرصه جهانی باعث شد که خزانه‌داری آمریکا بدون توجه به پشتوانه طلا، اقدام به انتشار دلار نماید و از این طریق، حاصل تولید همه کشورها را تصاحب کند (یعنی تنها با هزینه چاپ دلار می‌توانست اقدام به خرید کالاها و خدمات نماید). این مساله نگرانی‌هایی را برای کشورهای جهان، از جمله برای کشورهای اروپایی به وجود آورد، بدین نحو که ممکن است آمریکا بدون پشتوانه اقدام به چاپ دلار نماید. بنابراین، کشورهای مزبور دلارهای خود را برای تبدیل به طلا به خزانه‌داری آمریکا تحویل می‌دادند. تداوم این کار که باعث خالی شدن خزانه آمریکا از طلا می‌شد، آمریکا را برای لغو توافقنامه برتن وودز مجبور ساخت و در نتیجه، این نظام در سال ۱۹۷۳ فرو پاشید.

کشورها برای تبدیل پول ملی خود به سایر پول‌ها، از معیار پایه طلا استفاده می‌کردند. این نظام از قواعد زیر پیروی می‌کرد:

- قیمت طلا (یا پول ملی) ثابت بود.

- انتشار اسکناس در داخل هر کشور، تنها در صورت وجود پشتوانه طلا ممکن بود.

- نرخ ارز کشورهای مختلف بر اساس پایه طلا مشخص می‌شد.

این نظام بعد از جنگ جهانی اول مقبولیت جهانی خود را تقریباً از دست داد، اما بیشتر کشورها این نظام را برای اقتصاد داخلی خود حفظ کردند.

۲- توافق برتن وودز: بعد از جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵)، کشورهای مختلف جهان برای قانونمند

علت اصلی بوجود آمدن نهاد بانک و به تبع آن، اختراع پول کاغذی در جامعه در حال رشد و تکامل غرب، همانا افزایش بی سابقه حجم مبادله و بروز مشکلات ناشی از کاربرد پول فلزی بود.

نظام‌های پولی بین‌المللی

همانطوری که قبلاً عنوان شد، پول و بانک باعث تسهیل امور بازرگانی و رشد اقتصادی در سطح ملی شدند، اما به علت اینکه هر کشوری برای خود یک

۳- نظام نرخ شناور بر پایه دلار: به علت استفاده کلیه کشورهای دنیا از دلار در تجارت بین الملل، بعد از فروپاشی نظام برتن وودز نیز کشورها همان روند را ادامه دادند. در نظام نرخ شناور بر پایه دلار به علت اینکه دلار دارای پشتوانه طلا نبود، معمولاً نرخ‌های ارز شناور بودند و قدرت اقتصادی کشورها و حجم تولید و تجارت آنها نرخ ارز را تعیین می‌کرد. به عبارت دیگر، نرخ ارز به صورت آزاد در بازار تعیین می‌شد.

۴- نظام نرخ ارز شناور کنترل شده: در دهه ۱۹۸۰، ارزش دلار در مقابل ارزهای خارجی به شدت افزایش یافت و با افزایش ارزش دلار (کاهش ارزش سایر ارزها)، صادرکنندگان آمریکایی متضرر می‌شدند و توان صادراتی خود را از دست می‌دادند و کشورهایی که کالاهای خود را به آمریکا صادر می‌کردند، توان رقابتی زیادی پیدا کردند. این امر باعث شد که دولت آمریکا نظام پولی شناور خود را کنترل نماید. لذا نظام نرخ ارز شناور کنترل شده ایجاد شد.

با ورود به هزاره سوم میلادی، سیر تحول پول به نقطه اوج خود می‌رسد و پول‌های (کارت‌های) اعتباری مهم‌ترین نقش را در تسهیل امر مبادله ایفا خواهند نمود.

بعد از توافق برتن وودز، نظام‌های مختلف پولی ملی و منطقه‌ای به وجود آمدند و هر کدام سعی در تأمین منافع ملی کشور خود داشتند. در ایران نیز در دو دهه اخیر نظام‌های مختلف پولی به وجود آمده است که در نهایت امروز شاهد اجرای نظام نرخ ارز شناور کنترل شده در کشور هستیم.

نکته مهمی که از مطالعه نظام‌های پولی در جهان به دست می‌آید، این است که معادلات سیاسی، موقعیت اقتصادی و... باعث شده‌اند تا آمریکا از طریق نظام پولی بر اقتصاد جهان تسلط یابد.

ترازنامه بانک مرکزی

بانک مرکزی، بانکدار و مشاور دولت است و تنظیم سیاست‌های پولی و منابع مالی دولت را بر عهده دارد. این بانک متولی نشر اسکناس، حفظ قدرت پول ملی، نگهداری ذخایر بانک‌های تجاری و تخصصی و ذخایر خارجی و کنترل‌کننده سطح

اعتبارات اعطایی است.

بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران نیز مانند سایر موسسات اقتصادی به تنظیم ترازنامه در پایان هر سال مالی می‌پردازد. ابزار بدهی‌ها و دارایی‌های بانک مرکزی به طور کلی به شرح زیر است:

الف - دارایی‌ها:

۱- دارایی‌های خارجی، شامل طلای موجود در بانک مرکزی، طلای نزد صندوق بین‌المللی پول، ارز، ارزهای تسهاتری، سهمیه و سهام در موسسات بین‌المللی.

۲- بدهی بخش دولتی که از دو بخش بدهی شرکت‌های دولتی و بدهی دولت تشکیل می‌شود.

۳- بدهی بانک‌ها که از طریق اعطای وام به بانک‌ها به وجود می‌آید.

۴- سایر دارایی‌ها، شامل اسکناس و مسکوک نزد بانک مرکزی، وسایل و تجهیزات ادارای، مستغلات و...

ب - بدهی‌ها:

۱- اسکناس و مسکوک در دست مردم.

۲- ذخایر بانک‌ها که از دو بخش ذخایر قانونی و ذخایر احتیاطی بانک‌ها نزد بانک مرکزی تشکیل می‌شود.

۳- سپرده‌های بخش دولتی که از دو بخش سپرده‌های دولت و سپرده‌های شرکت‌ها و موسسات دولتی نزد بانک مرکزی تشکیل می‌شود.

۴- بدهی‌های ارزی که شامل وام‌ها و اعتبارات دریافتی از خارج و سپرده‌های ارزی است.

۵- سایر بدهی‌ها، شامل سایر بدهی‌هایی است که در موارد فوق قرار ندارد، مانند پیش‌پرداخت اعتبارات اسنادی بخش دولتی و غیردولتی و...

در جدول شماره یک، خلاصه عناوین دارایی‌ها و بدهی‌های بانک مرکزی آورده شده است.

جدول شماره یک

خلاصه دارایی‌ها و بدهی‌های بانک مرکزی

دارایی‌ها	بدهی‌ها
۱- دارایی‌های خارجی	۱- اسکناس و مسکوک در دست مردم
۲- بدهی‌های بخش دولتی	۲- ذخایر بانک‌ها
۳- بدهی بانک‌ها	۳- سپرده‌های بخش دولتی
۴- سایر دارایی‌ها	۴- بدهی‌های ارزی
	۵- سایر بدهی‌ها
جمع دارایی‌ها	جمع بدهی‌ها

پایه پولی

پایه پولی از مجموعه بدهی‌های پولی بانک مرکزی و ذخایر بانک‌ها تشکیل می‌شود. به عبارت دیگر، پایه پولی یک کشور مجموع ردیف‌های اول و دوم طرف بدهی ترازنامه (جدول شماره یک) است:

ذخایر قانونی و احتیاطی بانک‌ها + اسکناس و مسکوک در دست مردم = پایه پولی

یکی از وظایف مهم بانک مرکزی کنترل پایه پولی است. عدم کنترل پایه پولی باعث رشد شدید نقدینگی در جامعه شده و مشکلاتی را برای اقتصاد کشور به وجود می‌آورد، اما علت اصلی حساسیت فوق‌العاده کنترل پایه پولی در یک کشور، مکانیسم خلق پول و تشدید نقدینگی در جامعه است که در ادامه بحث به بررسی آن پرداخته می‌شود.

به علت فقدان مکانیسم نرخ بهره در کشور، اجرای سیاست‌های پولی از طریق نرخ تنزیل مجدد عقیم مانده است.

ضریب فزاینده پول

افزایش ۱۰۰ ریال در پایه پولی، باعث افزایش بیشتر از ۱۰۰ ریال در حجم پول و نقدینگی جامعه می‌شود. علت افزایش بیشتر از مبلغ اضافه شده به پایه پولی، در ضریب فزاینده پول نهفته است.

حال با مطرح کردن یک مثال ساده، به تشریح فرایند اضافه شدن به پایه پولی و تاثیر آن در اقتصاد می‌پردازیم: فرض کنید که بانک مرکزی اقدام به انتشار ۱۰۰ میلیون ریال اسکناس می‌کند و این اسکناس در دست مردم قرار می‌گیرد. مردم همه این مبلغ را نزد خود نگهداری نمی‌کنند، بلکه مقداری از آن را به صورت سپرده نزد بانک‌ها می‌گذارند. بانک‌ها نیز

پس از کسر سپرده قانونی، بقیه مبلغ را به مردم وام می‌دهند (این یک چرخه از خلق پول است). مردمی که وام دریافت می‌کنند، همه مبلغ وام را نگهداری و خرج نکرده و به حساب خود نزد سایر بانک‌ها منتقل می‌کنند و باز بانک‌های سپرده‌پذیر، این مبلغ را بعد از کسر سپرده قانونی، به مردم وام می‌دهند (این چرخه پول همچنان در طول یک سال مالی ادامه دارد). به همین ترتیب، به

ازای هر سپرده‌ای که نزد بانک‌های تجاری گذاشته می‌شود، مقداری از آن صرف اعطای وام می‌شود و چون با اعطای وام برای وام گیرنده وسیله (قدرت) پرداخت فراهم می‌شود، لذا پول اعتباری به وجود می‌آید. این فرآیند، یک مکانیسم خلق پول است که توسط بانک‌ها انجام می‌پذیرد. بنابراین، با افزایش یک واحد در پایه پولی، نقدینگی (حجم پول) در جامعه بیشتر از یک واحد افزایش می‌یابد.

افزایش نرخ ذخیره قانونی، از جمله سیاست‌های پولی انقباضی به شمار می‌رود.

سیاست پولی

سیاست پولی به مجموعه سیاست‌هایی اطلاق می‌شود که بانک مرکزی به وسیله آنها بر حجم پول در جامعه تاثیر می‌گذارد. سیاست پولی به دو شکل کلی سیاست پولی انقباضی و سیاست پولی انبساطی اعمال می‌شود. سیاست‌های پولی که به منظور افزایش حجم پول انجام می‌پذیرد، سیاست پولی انقباضی است و به سیاست‌هایی که به منظور کاهش حجم پول یا محدود کردن نقدینگی انجام می‌پذیرد، سیاست پولی انقباضی گفته می‌شود. مهمترین ابزارهای سیاست پولی که توسط بانک مرکزی مورد استفاده قرار می‌گیرد، عبارتند از:

- الف - عملیات بازار باز.
- ب - نرخ ذخیره قانونی.
- پ - نرخ تنزیل مجدد.

۱- عملیات بازار باز: یکی از ابزارهای سیاست پولی که بانک مرکزی به وسیله آن به کنترل (کاهش یا افزایش) حجم پول می‌پردازد، عملیات بازار باز است. عملیات بازار باز شامل خرید و فروش اوراق بهادار توسط بانک مرکزی است، یعنی زمانی که بانک

مرکزی تصمیم به کاهش حجم پول در اقتصاد می‌گیرد، اقدام به انتشار اوراق قرضه نموده و با فروش اوراق در بازار، حجم پول در جامعه را کاهش می‌دهد. برعکس، وقتی که بانک مرکزی تصمیم به افزایش حجم پول و نقدینگی در بازار را اتخاذ می‌کند، اقدام به خرید اوراق قرضه در دست مردم کرده و پول به جامعه تزریق می‌کند.

اوراق مشارکت منتشر شده در سال‌های اخیر را می‌توان نوعی از اوراق قرضه دانست که به تنظیم حجم پول در جامعه می‌انجامد.

سیاست پولی از طریق عملیات بازار باز باعث افزایش پایه پولی شده و با ضریب فزاینده حجم پول را افزایش می‌دهد.

۲- نرخ ذخایر قانونی: بانک‌های تجاری و

تخصصی ملزم هستند که درصدی از سپرده‌های خود را نزد بانک مرکزی به عنوان ذخیره قانونی نگهداری نمایند. نرخ ذخیره قانونی در کشورهای مختلف بر اساس موقعیت اقتصادی آنها تعیین می‌شود. تغییر در نرخ ذخیره قانونی باعث ایجاد تغییر در حجم پول می‌شود. با افزایش نرخ ذخیره قانونی، بانک‌ها ملزم به افزایش سپرده‌های قانونی خود نزد بانک مرکزی بوده و از این طریق، حجم پول در سطح جامعه کاهش می‌یابد. بنابراین، افزایش نرخ ذخیره قانونی یک سیاست انقباضی است و برعکس، کاهش نرخ ذخیره قانونی که باعث افزایش حجم پول در جامعه می‌شود، یک سیاست انقباضی است.

نرخ ذخیره قانونی در سال‌های اخیر در کشورمان در حال تنزیل بوده و این امر بیانگر اجرای سیاست پولی انقباضی با استفاده از ابزار نرخ ذخیره قانونی است.

سیاست پولی با استفاده از ابزار نرخ ذخیره قانونی از طریق تغییر در ضریب فزاینده پولی منجر به ایجاد تغییر در حجم پول می‌شود.

۳- نرخ تنزیل مجدد: در برخی از مواقع

بانک‌های تجاری و تخصصی اقدام به اخذ وام از بانک مرکزی نموده و از این طریق نیازهای تسهیلاتی مشتریان خود را پوشش می‌دهند، یعنی بانک‌ها با یک نرخ بهره معینی از بانک مرکزی وام می‌گیرند و با یک نرخ بالاتری به مشتریان خود وام می‌دهند. بانک مرکزی برای اجرای سیاست پولی انقباضی یا انبساطی می‌تواند اقدام به افزایش یا کاهش نرخ بهره وام اعطایی به بانک‌های عامل نماید. با افزایش نرخ بهره وام اعطایی بانک مرکزی به بانک‌ها، نرخ بهره وام اعطایی بانک‌های عامل به مشتریان نیز افزایش می‌یابد و در نتیجه، تقاضای وام در جامعه کمتر می‌شود. کاهش تقاضای وام هم باعث می‌شود که تقاضای وام بانک‌های عامل از بانک مرکزی نیز کاهش یابد و در نتیجه، حجم پول در جامعه کاهش می‌یابد. در این حالت، بانک مرکزی در حال انجام سیاست پولی انقباضی است.

نرخ تنزیل مجدد نیز از طریق تاثیر بر پایه پولی و با ضریب فزاینده پول منجر به افزایش حجم پول در اقتصاد کشور می‌شود. لازم به توضیح است که در حال حاضر، به علت فقدان مکانیزم نرخ بهره در کشور، اجرای سیاست‌های پولی از طریق نرخ تنزیل مجدد در ایران عقیم مانده است. ■

منابع و مأخذ

- ۱) رحمانی، تیمور / ۱۳۸۲ / اقتصاد کلان / تهران / برادران / چاپ چهارم.
- ۲) فرجی، یوسف / ۱۳۸۲ / پول، ارز و بانکداری / تهران / موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی / چاپ پنجم.
- ۳) تقوی، مهدی / ۱۳۸۲ / نهادهای پولی و مالی بین‌المللی / تهران / پژوهشکده امور اقتصادی.
- ۴) کشاورزبان پیوستی، اکبر / ۱۳۸۲ / بررسی هزینه مبادله در نظام بانکی کشور / مجله بانک و اقتصاد / شماره‌های ۳۴ و ۳۵.
- ۵) برانسون، ویلیام اچ / ۱۳۷۸ / اقتصاد کلان / ترجمه عباس شاکری / تهران / نشر نی / چاپ دوم.

نشانی پست الکترونیکی مجله بانک و اقتصاد:

bankvaeghtesad@yahoo.com